

ՀԱՅԿԱՐԱՄ Հ. ՀԱԿՈՐՅԱՆ

ԳԱԱ պարմության ինստիտուտ, պ.գ.թ.

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ պետական համակարգ, արքայական իշխանություն, կրոն, Հայ եկեղեցի, հոգևոր դաս, մեծ դատավոր, օրենսդիր իշխանություն:

Քրիստոնեության՝ Մեծ Հայքի պետական համակարգ մուտք գործելու ժամանակ հայոց թագավորությունը կանգնած էր իր լինելիությանը սպառնացող հարևան երկու գերտերությունների ստեղծած վտանգի առջև: III դարից սկսած Սասանյան արքաները Մեծ Հայքում իրենց տիրապետության շրջանում (261–293 թթ.) փորձ կատարեցին նախ տարածել զրադաշտականությունը, իսկ դրանից հետո խրախուսում էին կենտրոնախույս ուժերին: Սասանյանների կողմից նախարարական շրջանակներում տարվում էին քարոզչական բուռն աշխատանքներ առ այն, որ Արշակունիները օտար են հայերին և չպետք է բազմեն հայոց գահին՝ բնիկ հայ իշխանների փոխարեն: Թեպետև այդ պնդումը զուրկ չէր ճշմարտությունից, սակայն այդ գաղափարների ընդհանուր պատկերի համաձայն՝ Մերձավոր Արևելքի գերագույն տիրակալը պետք է դառնար Սասանյան արքան՝ որպես Աքեմենյանների ժառանգորդ: Լուրջ սպառնալիք էր ահանջացել թե՛ գահակալող Արշակունյաց դինաստիայի, և թե՛

հայերի ազգային դիմագծի պահպանման համար: Այդ պատճառով, Տրդատ Գ-ը (287-330թթ.) վերականգնելով իր թագավորական իշխանությունը, որոշակի փորձերից հետո, կայացրեց պատմական նշանակության, տվյալ ժամանակի համար բավականին համարձակ որոշում: Խորհրդակցություններ կատարելով հայ իշխանական դասի հետ, որոշվեց՝ աշխարհի տարբեր անկյուններում հալածանքի ենթարկվող, բայց և այնպես, շարունակաբար հասարակական նոր շրջանակներ և աշխարհագրական տարածքներ գրավող, կենսունակ քրիստոնեական կրոնը հռչակել պետական կրոն: Այդ քայլով նաև առաջին անգամ քրիստոնեությունը մուտք էր գործում պետական համակարգ¹: Քրիստոնեությունը այդ ժամանակ ուներ եկեղեցական կայացած նվիրապետական կառույց ու համակարգված գաղափարախոսություն և ունակ էր հիմք ծառայելու թագավորական կենտրոնական իշխանության հզորացման համար²: Ազաթանգեղոսի արաբական նոր խմբագրությունում ևս ասվում է, որ քրիստոնեության պետական կրոն հռչակումից հետո Հայոց արքան ավելի ամրապնդեց իր իշխանությունը³:

Հռանդեայի պայմանագրով, Պարթևական արքայից արքան պետք է առաջադրեր Մեծ Հայքի գահի թեկնածու, իսկ կայսրը՝ հաստատեր և թագադրեր թեկնածուին: Ըստ այդ ակտի կայսրը բարձրացվում էր աստվածային աստիճանի և համար-

¹ Տե՛ս՝ Suvrazyan Y., Mirzoyan V., Hayrapetyan R., Public Administration. Theory and History, Yerevan, 2014, էջ 75:

² Տե՛ս Միքումյան Կ., Քրիստոնեությունը Հայ ժողովրդի պատմական նակատագրում. Հայեցակարգային նկատառումներ, «Հայոց եկեղեցի և պետություն», Երևան, 2000, էջ 13:

³ Տե՛ս Ազաթանգեղոս, Ազաթանգեղոսի արաբական նոր խմբագրությունը, (արաբերեն բնագիր, ռուսումնասիրությունը Ա.Ն. Տեր-Ղևոնդյանի), Երևան, 1968, էջ 88:

վում էր, որ նա է գահի թեկնածուին շնորհում ուժ, իշխանություն ու հասարակ անձից «ստեղծում» թագավոր⁴։ 11 դարի վերջին, երբ Արշակունիները Մեծ Հայքում դարձան ժառանգական դինաստիա, Հռանդեսայի պայմանագրով հաստատած իրավիճակը փոխվեց, սակայն դեռևս պահպանվում էր գաղափարական կախվածություն կայսրից։ Քրիստոնեության ընդունումից հետո Հայոց արքան վերականգնեց աստվածատուր իշխանության գաղափարաբանական հիմքը։ Քրիստոնեության համաձայն, թագավորի իշխանությունը տրվում էր Աստծուց⁵, ուստի Հայոց արքան այդ առումով այլևս կախված չէր Հռոմի կայսրից։ Եկեղեցին իր ձեռքը վերցրեց սոցիալական խավերի համախմբան, պետության գաղափարաբանության ստեղծման, կարգավորման և երկրում դրա քարոզչության գործը⁶։

Հայոց արքայի և հայրապետի համագործակցությամբ ջանքեր են գործադրվում Վիրքում, և Աղվանքում ևս քրիստոնեության ընդունման համար։ Վրաց և Աղվանից եկեղեցիները գործում են Հայ եկեղեցու ենթակայությամբ, դրանով էր պայմանավորված նաև հետագայում Մեսրոպ Մաշտոցի՝ այդ երկրների համար ևս գրեր ստեղծելու հանգամանքը։ Մեծ Հայքն այդ երկրների համար հոգևոր կենտրոն դարձնելը ոչ միայն բարձրաց-

⁴ Տե՛ս Մանասերյան Ռ., Հայաստանը Արտավազդից մինչև Տրդատ Մեծ։ Արտաքին քաղաքականություն, պետական գաղափարաբանության պրոբլեմներ և քրիստոնեության ընդունում, Երևան, 1997, էջ 99։

⁵ Տե՛ս Հակոբյան Հ., Հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների փոխհարաբերության Նոր Կտակարանյան մոտեցումները, «Էջմիածին», 2019, թիվ 5, էջ 134։

⁶ Տե՛ս Արևշատյան Ս., Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման պատմական նշանակությունը, «Հայաստանը և քրիստոնյա Արևելքը», Երևան, 2000, էջ 21, Միրումյան Կ., Քրիստոնեության ընդունումը Հայաստանում և ազգային-քաղաքական ինդիկալորը, «Հայաստանը և քրիստոնյա Արևելքը», էջ 91։

նում էր Հայոց հայրապետի դիրքը, այլև Տրդատ Գ-ի գլխավորությամբ ստեղծում էր հակասասանյան համադաշնություն⁷:

Գրիգոր Լուսավորչը, քրմերի սերնդին ներառելով նոր կրոնի սպասավորության մեջ, ամբողջացնում էր Մեծ Հայքում նոր կրոնի պետականորեն հիմնման գործընթացը՝ հին կրոնի հիմնասյուների վրա: Հեթանոսական կրոնի կարևորագույն հիմնասյուներն էին մեհյանները, որոնց տեղերում, դրանց փոխարեն կառուցվում էին եկեղեցիներ, և տոմարական հատուկ օրերի տոնակատարություններն ու արարողությունները փոխարինվում էին քրիստոնեական տոներով ու ծիսակատարություններով⁸: Այդուհանդերձ, հեթանոսական կրոնի ամենակենսական հիմնասյունը հանդիսանում էր քրմական դասը, որի նոր սերունդը կրթվելով և դաստիարակվելով քրիստոնեական արժեհամակարգով, դարձավ Հայ եկեղեցու հոգևորական դասի կորիզը: Եթե մեկ սերնդի ընթացքում հայ հեթանոս ազգաբնակչության կրոնական առումով «գլուխը հանդիսացող քրմական դասը վերածվում էր եկեղեցականների, ապա բավականին հեշտանում էր ամբողջ Մեծ Հայքում քրիստոնեության տարածման գործը:

Վաղ միջնադարյան Հայաստանում յուրաքանչյուր դասի ներկայացուցիչ պետք է շարունակեր իր նախորդների գործը: Այդ կերպով, ֆեոդալական պաշտոնակատարման ժառանգական իրավունքը փոխանցվեց նաև Հայ եկեղեցուն⁹: Քրմերի սե-

⁷ Տե՛ս Թորոսյան Վ., Քրիստոնեության ընդունումը Հայաստանում և Տրդատ Գ-ի գործունեությունը, Հայոց պատմություն, հատոր II, գիրք առաջին, Երևան, 2018, էջ 32:

⁸ Տե՛ս Վարդումյան Գ., Հեթանոսությունից դեպի քրիստոնեություն. Ժառանգականության որոշ հարցեր, «Արշալույս քրիստոնեության հայոց», Երևան, 2016, էջ 88:

⁹ Տե՛ս Ադունց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում. Քաղաքական կացությունը ըստ նախարարական կարգերի, Երևան, 1987, էջ 408-409:

րունդներին նոր կրոնում սպասավորության ընդունելու պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ Գրիգոր Լուսավորիչն իր հետ Մեծ Հայքում ոչ քարոզիչներ ուներ, և ոչ էլ եկեղեցական գործակիցներ¹⁰, ուստի գոյություն ուներ եկեղեցու սպասավորների խիստ մեծ պահանջարկ: Այդ պատճառով էլ նաև հույն և ասորի շատ եկեղեցականներ ընդունվեցին Հայ եկեղեցում ծառայության¹¹:

Տրդատ Գ-ն իր տիրապետության տակ գտնվող ողջ տարածքում չորս ծխի հողաբաժին ագարակներում և յոթ ծխի հողաբաժին ավաններում հատկացրեց Հայ եկեղեցու սպասավորների համար: Հայ եկեղեցականներին ազատների կարգին դասեց և եկեղեցապատկան տիրույթները ազատեց հողի և ջրի համար գանձվող հարկերից¹²: Մեծ Հայքի վարչատարածքային բաժանման և նշանավոր նախարարական տների տիրույթների սահմաններին համաձայն հաստատվեցին եպիսկոպոսական աթոռներ¹³: Կաթողիկոսարանում, արքունիքում և իշխանական տներում նշանակվում էին դրան եպիսկոպոս, դրան վարդապետ և դրան երեց¹⁴: Նրանք իրենց հոգևոր սպասավորությունը կատարում էին իրենց նշանակման վայրում օրինակ՝ արքունիքում կամ իշխանական տանը, օրինում էին հացը, կատարում աղոթք-

¹⁰ Տե՛ս Օրմանյան Մ., Հայ եկեղեցին եւ իր պատմությունը, վարդապետությունը, վարչությունը, բարեկարգությունը, արարողությունը, գրականությունը ու ներկայ կացությունը, Պուլէնես Այրեւ, 1949, էջ 47:

¹¹ Տե՛ս Մովսիսեան Յ., Հայաստանեայց Առաքելական Ս. եկեղեցւոյ պատմութիւն, Էջմիածին, 2008, էջ 37, Տեր-Մկրտչյան Կ., Հայոց եկեղեցու պատմություն, Մասն Ա, Էջմիածին, 2011, էջ 98:

¹² Տե՛ս Մանանդյան Հ., Հայաստանի արքունի հարկերը մարզպանության շրջանում (Նյութեր յեվ դիտողություններ), Տեղեկագիր ՀԽՍՀ Գիտության յեվ արվեստի ինստիտուտի, Երևան, 1926, թիվ 1, էջ 31:

¹³ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Հայոց եկեղեցու թեմական բաժանումը Գրիգոր Լուսավորչի հովվապետության շրջանում, Պատմա-բանասիրական հանդես, 2000, թիվ 2, էջ 126:

¹⁴ Տե՛ս Ջախջախեան Մ.Ի., Բառգիրք հայ եւ իտալական, Վենետիկ, 1837, էջ 430, Ալեքերեան Մ.Հ., Առձեռն բառարան Հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1846 էջ 227:

ներ նախաձեռնված գործերի համար և կատարում անդաստանի կարգ իրենց ծառայության բաժնի տիրույթների համար¹⁵։ Տվյալ հոգևորականները կարող էին հանդիսանալ որպես խորհրդականներ, խոստովանահայրեր և զբաղվել նաև արքայազուն և իշխանազուն մանուկների դաստիարակությամբ։ Այդ կերպով որոշ եպիսկոպոսների անվանը կցվում էր իշխանական տոհմանունը, որը ցույց էր տալիս նրանց ծառայության վայրը։ Հոգևորականներն Այրարատում և այլ նահանգներում ունեցած տիրույթների համար հարկեր չէին վճարում ո՛չ արքային, և ո՛չ էլ նախարարներին։ Ամբողջ երկրի տարածքից եկեղեցուն տրվում էր «տասանորդ» և «հաս» կոչվող դրամական տուրք¹⁶։ Եկեղեցուն փոխանցվեց նաև մեհյանների կուտակած ողջ հարստությունը։ Գրիգոր Լուսավորչին, որպես նոր հոգևոր առաջնորդի, տրվեցին քրմապետական հողատիրույթները։ Ինչպես Հայ Առաքելական եկեղեցու այնպես էլ այլ եկեղեցիների տարածքները միջնադարում շարունակում էին աճել նաև նվիրատվությունների հաշվին¹⁷։ Այդ առանձնաշնորհումների միջոցով Ներսես Մեծի օրոք արդեն միայն Լուսավորչի տոհմը երկրի 15 գավառներում ուներ բավականին մեծ հողատիրույթներ¹⁸։

Հուսկ հայրապետի մահվանից հետո երկրի հոգևոր անկյալ վիճակը ներկայացնելիս Փավստոս Բուզանդը հայտնում է կարևոր տեղեկություն Հայ եկեղեցուն տրված «Մեծ դատավո-

¹⁵ Տե՛ս Ինճիճեան Գ., Հնախօսութիւն աշխարհագրական հայաստանեայց աշխարհի, հատոր Գ, Վենետիկ, 1835, էջ 358։

¹⁶ Տե՛ս Մանանդյան Հ., Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում (Արշակունիների ու մարզպանական շրջան), Երևան, 1934, էջ 140։

¹⁷ Տե՛ս Дюшенъ Л., История древней церкви, т. 1, (перевод и редакция И.В. Попова и А.П. Орлова), Москва, 1912, էջ 441։

¹⁸ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմութիւն, (քննադիրը Բ. Պատկանյանի), Երևան, 1987, էջ 178։

րի» պաշտոնի վերաբերյալ. «Բայց յայնժամ դեռ ևս կենդանի էր ծերունի սուրբն մեծն քորեպիսկոպոսն Դանիել, այր սքանչելի: Աշակերտ եղեալ էր սա մեծին Գրիգորի ձեռական՝ իշխանութեանն կողման մասին գործակալութեանն մեծի դատավորութեանն, ուներ զիշխանութիւնն զայն առանձինն այլ վերակացու և հրամանատար տեսուչ և հոգեբարձու ամենայն եկեղեցեացն Հայոց մեծաց ընդ ամենայն տեղիս»¹⁹: Ժամանակագրորեն ավելի ուշ տեղի ունեցած դեպքերի առիթով մեծ դատավորի պաշտոնի մասին հայտնում են Մովսես Խորենացին²⁰ և Եղիշեն²¹: Մինչև քրիստոնեությունը Մեծ Հայքում պետական կրոն հռչակելը, այդ պաշտոնը կատարում էր քրմապետը²²: Հեթանոսական շրջանում օրենքները սահմանվում էին արքայի կողմից: Կրոնականացված օրենքները համարվում էին աստվածների կամքի արտահայտությունը, իսկ աստվածների առաջին ներկայացուցիչը երկրի վրա հնում հանդիսանում էր արքան, որը Արշակունյաց թագավորության շրջանում քիչ-քիչ հետ մղվեց այդ դիրքից, ինչպես նաև՝ քրմաց դասը: Վերջիններս նաև գրի հիմնական կրողներն էին, ինչը շատ կարևոր էր հասարակական նորմերի և արքայական հրամանների արձանագրման ու իրավական կարգավորման հարթությունում կիրառման համար²³: Այդ գործոնները և ժամանակի պատկերացումների համաձայն

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 58:

²⁰ Տե՛ս Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն հայոց, (քննական բնագիրը և ներածությունը Մ. Աբեղյանի), Երևան, 1991, էջ 350:

²¹ Տե՛ս Եղիշէ, Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին. (աշխատասիրութեամբ՝ Ե. Տէր-Մինասեանի), Երևան, 1957, էջ 23:

²² Տե՛ս Երեմյան Ս.Տ., Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները III–IV դարերում. Ֆեոդալականացող Հայաստանի դասակարգային և պետական կառուցվածքը. Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր II, Երևան, 1984, էջ 141:

²³ Տե՛ս Հակոբյան Հ., Հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների փոխհարաբերությունը Վանի (Արարատ-Ուրարտու) թագավորությունում, Պատմություն և քաղաքականություն գիտական հանդես, 2020, թիվ 1 (6), էջ 35:

քրմերի երկնային կարգերին ծանոթ լինելու հանգամանքը նրանց իրավունք ու իշխանություն էր ընձեռում՝ երկրում դատավարություն կատարելու²⁴: IV դարից սկսած Հայոց հայրապետը համարվում էր ողջ Մեծ Հայքի մեծ դատավորը, իսկ թեմերի առաջնորդ եպիսկոպոսները իրականացնում էին դատավարություններ՝ իրենց հանձնված հոգևոր հոտի շրջանակներում: Հայոց հայրապետը իրավասություն ուներ նաև դատ կատարելու տոհմիկ ազնվականների նկատմամբ²⁵:

Հեթանոսական շրջանում հասարակական հարաբերությունները կարգավորվում էին սովորութային իրավունքով և արքայական հրովարտական միջոցով: Երկրում քրիստոնեության տարածմամբ տեղի ունեցավ աշխարհայացքի, արժեհամակարգի ու սովորույթների վերաճավորում: Սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգի սնուցող այդ ակունքների փոփոխությունն էլ հանգեցրեց նոր կրոնական իրավական կարգավորման համակարգի զարգացմանը²⁶: Օրենսդիր իշխանության մեծ դերը տրվեց Հայ եկեղեցուն: Դա պայմանավորված էր քրիստոնեական կրոնի գաղափարաբանությամբ, ըստ որի թեպետ արքան համարվում էր Աստծու օծյալ և նրան պետք է ենթարկվեին երկրում բոլորը, սակայն արքան իր հերթին պետք է շարժվեր ըստ Աստվածաշնչի պատվիրանների²⁷: Հոգևոր իշխանությունը հստակորեն բաժանված էր աշխարհիկից և երկրում դրա գերա-

²⁴ Տե՛ս Կրկյաշարյան Ս. Մ., Հին Հայաստանի պետական կառուցվածքը (մ.թ.ա. VI – մ.թ. IV դդ.), Երևան, 2005, էջ 288:

²⁵ Տե՛ս Պողոսյան Է.Վ., Հայաստանի պետության և իրավունքի պատմություն, Երևան, 2006, էջ 103:

²⁶ Տե՛ս Ղազինյան Գ.Ս., Վաղարշյան Ա.Գ., Հայոց իրավունքի պատմության հիմնադրույթները, Հին շրջանից մինչև մեր օրերը, Երևան, 2014, էջ 56:

²⁷ Տե՛ս Հակոբյան Հ., Պետական կառավարումն ըստ հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների փոխհարաբերության Հին Կտակարանյան մոդելի, Այրնտրանք գիտական հանդես, Երևան, 2020, N 1, էջ 386:

գույն ներկայացուցիչը համարվում էր եպիսկոպոսապետը: Վերջինիս հրապարակած կանոնների, Սուրբ գրքի, ընդհանուր և Հայ եկեղեցու ժողովների կայացրած որոշումների, եկեղեցական հայրերի գրությունների և ավանդույթների հիման վրա Հայ եկեղեցում կազմվում էին օրենքներ, որոնք ունեին իրավական ուժ ողջ երկրի համար²⁸: Սկսած Գրիգոր Լուսավորչից Հայ եկեղեցու առաջնորդներն իրենց ենթակա ամբողջ հավատացյալ հանրության համար ունենում են կանոններ հրապարակելու իրավունք, որոնցով կարգավորվում էին հասարակական հարաբերությունները²⁹: Այդ կանոնների իրավական ազդեցությանն էին ենթարկվում նաև հասարակության այն անդամները, որոնց համար դեռ խորթ էր քրիստոնեությունը, որովհետև այդ կանոնները պետական համակարգում կիրառվում էին նաև որպես քաղաքացիական օրենքներ³⁰: Պետության կառավարման գործում էական նշանակություն ձեռք բերեցին ազգային-եկեղեցական ժողովները: Այդ ժողովները գումարվում էին երկրի առաջ ծառացած կարևորագույն խնդիրների լուծման համար, որոնց մասնակցում էին թե՛ աշխարհականներ, և թե՛ եկեղեցականներ:

Հայ եկեղեցին իր ձեռքը վերցրեց կրթության գործը և նրա մեջ քրմերի սերունդներին մեծ տեղ տալով հանդերձ՝ ընդգրկեց նաև Մեծ Հայքի շատ գավառների հասարակ խավի երեխաների: Գրիգոր Լուսավորչի ջանքերով արձակվեց արքայական իրաման. «Զի ի գաւառաց գաւառաց և կողմանց կողմանց ի տե-

²⁸ Տե՛ս Еремян С.Т., Аревшатын С.С., Даниелян Э.Л., Культура раннефеодальной Армении (IV–VII вв.), Ереван, 1980, էջ 267:

²⁹ Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հատոր Ա, (աշխատասիրությամբ՝ Վ. Հակոբյանի), Երևան, 1964, էջ 243:

³⁰ Տե՛ս Մելիք-Թանգեան Ն., Հայ եկեղեցական իրավունքը, Էջմիածին, 2009, էջ 253:

դիս տեղիս ժողովեսցեն բազմութիւն մանկտոյ, առ ի նիւթ վարդապետութեան, զգազանամիտ զվայրենագոյն զճիաղաբարոյ զաշխարհաբնական. զորս առեալ արկաներ ի բովս վարդապետութեան»³¹: Ուսուցումը իրականացվում էր հունարենով և ասորերենով: Կրթության գործը հատկապես ծաղկում ապրեց Ներսես Մեծի (353-373թթ.) ժամանակ, որի արդյունքն էլ հանդիսացավ նրա աշակերտ Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից հայ գրերի գյուտը: Հայաստանում գիտությունը ևս երկար դարեր զարգանում էր հոգևոր դասի շնորհիվ: Ի տարբերություն Հռոմեական կայսրության, որտեղ քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելուց հետո ոչնչացվեցին հեթանոս հեղինակների շատ գրքեր, Հայաստանում նոր գրերի ստեղծումից հետո աննախադեպ կերպով սկսվեցին թարգմանվել անտիկ հեղինակների բազմաթիվ գործեր,³² և դրանց հիման վրա գրվել փիլիսոփայական ու բնագիտական աշխատանքներ: Դրա պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ հունահռոմեական միջավայրում ստեղծված գործերը, ի տարբերություն տեղի մեհենական գրությունների, հայկական միջավայրում հեթանոսությանը խթանման վտանգ չէին ներկայացնում:

Հայոց հայրապետին արքայի կողմից իրավունք տրվեց երկրում սահմանելու իշխանական աստիճանակարգությունը: Փաստորեն թե՛ աշխարհիկ, և թե հոգևոր հիերարխիայի կարգավորման հարցերով զբաղվում էր հոգևոր առաջնորդը: Դրա մասին

³¹ Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն հայոց, (քննական բնագիրը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի). Երևան, 1983, էջ 466:

³² Տե՛ս Երեմյան Ս.Տ., Հայ գրերի և դպրության սկզբնավորումը, Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր II, Երևան, 1984, էջ 428:

վկայություն կա թե՛ հենց Գրիգոր Լուսավորչի³³, և թե՛ Ներսես Մեծի³⁴ ժամանակ: Այդ իրավասությունը կարևոր լծակ կարող էր հանդիսանալ կաթողիկոսի ձեռքում և մեծ դեր խաղալ՝ իշխանական տների հետ փոխհարաբերություններում: Քանի որ այդ կերպ հոգևոր առաջնորդը կարող էր ազդել պետական համակարգում իշխանական տան զբաղեցրած դիրքի վրա:

Հայոց հայրապետը ժողովրդի, իշխանների և հայոց արքայի միջև հատուկ միջնորդի դեր ստացավ: Իշխանական ընդհարումների ժամանակ Հայ եկեղեցու հայրապետը ստանձնում էր խաղաղարարի դերը: Այդպես օրինակ՝ Մանավազյան և Որդունյաց իշխանական տների կատաղի ընդհարման ժամանակ Խոսրով արքան և Վրթանես հայրապետը որոշում են երկու տոհմերի միջև հաշտություն կայացնելու համար ուղարկել մեծ հեղինակություն վայելող Աղբիանոս եպիսկոպոսին³⁵: Նույնը կատարվում էր նաև իշխանների և թագավորի միջև հակամարտության պարագայում³⁶: Բացի երկրի ներքին կյանքից, Հայ եկեղեցու առաջնորդին իշխանական մյուս մարմինների հետ մեկտեղ, տեղ հատկացվեց պետության արտաքին քաղաքական հարաբերություններում³⁷:

Այսպիսով, Մեծ Հայքի պետական կառավարման համակարգ քրիստոնեության մուտքով ուժեղացվեց թագավորական կենտրոնական իշխանությունը: Աղվանքում և Վիրքում քրիստո-

³³ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմության նախանգին Սիսական, (Ծանոթագրութ. Կ. վրդ. Շահնազարյանի), Փարիզ, 1859, էջ 63–64:

³⁴ Տե՛ս Մեսրոպ Վայոցձորեցի, Յաղագս զարմից սրբույն Գրիգորի Հայոց Լուսավորչի եւ պատմութիւն սրբույն Ներսիսի Հայոց հայրապետի, Վանաձոր, 2015, էջ 34:

³⁵ Տե՛ս Փավստոս Բիւզանդ, էջ 18:

³⁶ Տե՛ս Մովսէս Խորենացի, էջ 292:

³⁷ Տե՛ս Փավստոս Բիւզանդ, էջ 126:

նեության տարածման աջակցությամբ ձևավորվեց հակասասանյան դաշինք: Քրմապետից Հայոց հայրապետին փոխանցվեց մեծ դատավորի պաշտոնը և դրան հավելվեց օրենսդրական լայն իրավազորություններ: Նախկին աշխարհաժողովների փոխարեն գումարվող շատ ազգային-եկեղեցական ժողովներում ծանրակշիռ դարձավ եկեղեցական դասի ծայնը: Հայ եկեղեցին ստանձնեց երկրում նոր՝ քրիստոնեական մշակույթի, կրթության և գիտության զարգացման գործը: Կարևոր լծակ էր նաև պետական աստիճանակարգում սահմանակարգություններ կատարելու իրավունքը: Եկեղեցուն վերապահվեց ժողովրդի, իշխանական դասի և թագավորի միջև միջնորդի դերը, ինչպես նաև՝ երկրի արտաքին հարաբերություններին մասնակցություն: Թվարկված գործոնների և դրանց գումարած՝ եկեղեցականների խորհրդականի հատուկ դերի, մեծ հողատիրույթների, ծիսակատարությունների, տասանորդի, մեհյաններից փոխանցված հարստության միջոցով Հայ Առաքելական եկեղեցին դարձավ պետական համակարգում չափազանց մեծ կարևորություն ներկայացնող պատկառելի մարմին:

Айкарам А. Акобян, *Институт истории НАН РА, к.и.н.,*
Утверждение христианства в государственную систему Великой Армении.

В статье рассматривается проблема утверждение христианства в государственную систему Великой Армении в качестве новой религии, которая все еще преследуется со стороны определенных кругов, но, в то же время, постепенно вбирает в себя новые социальные слои и занимает новые географические ареалы. Оказавшись жизнеспособной, христианское вероучение

постепенно занимает место древних языческих культов, и Армянская церковь укрепляет свои позиции в феодальной системе страны.

Прослеживается процесс укрепления христианства в Армении, в течение которого церковь со временем берет на себя миссию по созданию и распространению уникальной и независимой идеологии страны. Церковь также играет важную роль во внешней политике Армении, формировав союз с Грузией и Албанией, тем самым способствуя распространению христианства в этих соседних странах. Сферы образования, науки и культуры в определенной мере тоже входят в лоно церкви. Духовенство выступает в роли особого советника. Пост великого судьи удостоивается католикосу армян, и церковь получает законодательную власть. Армянским патриархам присуждается право установить иерархическую систему духовенства. Особенно значительной становится посредническая роль духовенства между царем, правящим классом и народом. Отданные церкви большие территории, пожертвования, огромные богатства, полученные от особых налогов и ритуалов, делают Армянскую церковь могущественной силой в государственной системе Великой Армении.

Haykaram H. Hakobyan, *Institute of History of the NAS RA, Candidate of Sciences in History, The establishment of Christianity in the public administration system of Greater Armenia.*

The article examines the problem of the entry of Christianity into the state system of Greater Armenia as a new religion, which is still persecuted by certain circles, but, at the same time, gradually

absorbs new social strata and occupies new geographical areas. Having proved to be viable, the Christian doctrine eventually takes the place of ancient pagan cults, and the Armenian Church strengthens its position in the feudal system of the country.

The process of strengthening Christianity in Armenia is traced, during which the church over time takes on the mission of creating and disseminating a unique and independent ideology of the country. The Church also plays an important role in Armenia's foreign policy, forging an alliance with Georgia and Albania, thereby contributing to the spread of Christianity in those neighboring countries. The spheres of education, science and culture, to a certain extent, are also included in the bosom of the church. The clergy act as a special advisor. The position of the Grand Judge is awarded to the Catholicos of Armenians, and the church receives legislative power. The Armenian patriarchs are granted the right to establish the hierarchical system of clergy. The intermediary role of the clergy between the king, the ruling class and the people becomes especially significant. The large territories given to the church, donations, huge riches received from special taxes and rituals make the Armenian Church a significant power in the state system of Armenia. Maior.